

19. Мюллер, А. История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. – Москва, 2004.
20. Разин, Е. История военного искусства: в 3-х т. / Е. Разин. – Т. 2. История военного искусства VI-XVI вв. – СПб, 1999.
21. Kaegi, W. Byzantium and the Early Islamic Conquests / W. Kaegi. – Cambridge, 1992.
22. Nicolle, D. Yarmuk 636 AD. The Muslim Conquest of Syria / D. Nicolle. – London, 1994. – 93 p.
23. Nicolle, D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th Century / D. Nicolle. – London, 1992.
24. Treadgold, W. A History of the Byzantine State and Society / W. Treadgold. – Stamford, 1997.

УДК [94+904]:332.15(=1:477:282.247.314=192.2)0”

Господарська діяльність мешканців Верхнього Подністер'я в останній чверті I тис. н. е.

Якубовська Оксана Зеновіївна

У статті з точки зору міждисциплінарного підходу проаналізовано господарство населення Верхнього Подністер'я у VIII – X ст. Визначено чинники, які обумовлювали основні заняття мешканців регіону протягом VIII – сер. IX ст. Зроблено висновок про залежність господарської діяльності від природних умов та її ландшафтний характер.

Ключові слова: українське Прикарпаття, р. Дністер, екофакти, ресурсна зона, господарство

Якубовская Оксана. Хозяйственная деятельность жителей Верхнего Поднестровья в последней четверти I тыс. н. е. В статье с точки зрения междисциплинарного подхода проанализировано хозяйство населения Верхнего Поднестровья в VIII–X вв. Определено факторы, которые обуславливали основные занятия жителей региона в течение VIII – сер. IX вв. Сделан вывод о зависимости хозяйственной деятельности от природных условий и ее ландшафтном характере.

Ключевые слова: украинское Прикарпатье, р. Днестр, екофакты, ресурсная зона, хозяйство

Jakubowska Oksana Zenoviyivna. The economic activity of the inhabitants of Upper Dniester in the last quarter of the first millennium AD.

This article from the perspective of an interdisciplinary approach analyzed farms in the Upper Dniester VIII-X centuries, Factors that determined the main occupation for people in the region VIII- sir. IX. The conclusion about the dependence of economic activity on the natural environment and its landscape character.

Key words: Ukrainian Pre-Carpathian, Dniester, ekofakty, resource zone, esopomy

Остання чверть I тис. н. е. є важливим часом у європейській та українській історії. Саме тоді на території Європи відбуваються складні процеси, які прискорюють державотворення у слов'янському світі. Не оминули вони й українське Прикарпаття, частиною якого є регіон у верхній течії р. Дністер. Протягом VIII–X ст. ці терени заселяли носії райковецької культури.

© Якубовська О., 2016

В основу наших знань про мешканців Верхнього Подністер'я у цей час покладено дві категорії джерел – письмові й археологічні. Перші, які включають твори європейських [5, с. 25-31; 11, с. 141] та східних [4, с. 45, 54, 57, 80] вчених і мандрівників, вітчизняні літописи [12, с. 5, 16-17, 65, 68] та карти XVIII–XIX ст., на жаль, за винятком останніх, є порівняно малоінформативними. Найбільше інформації про населення отримуємо з археологічних досліджень, але їх використання є недостатнім для створення цілісного уявлення про особливості існування мешканців регіону. Досягнення об'єктивних результатів можливе лише на міждисциплінарному рівні, у чому й полягає актуальність цього дослідження.

Одним із важливих та недостатньо вивчених є питання господарської діяльності жителів регіону. Окремих його аспектів торкалися Б. Тимошук [17; 18], В. Войнаровський [1; 2], Л. Михайлина [13; 14] та інші, але воно не було об'єктом спеціальних наукових пошуків. Зазвичай, вчені будували свої висновки на підставі археологічних та історичних джерел, рідко враховуючи відомості інших гуманітарних та природничих дисциплін, не завжди розмежовували старожитності слов'янського та руського часу, що, на нашу думку, не зовсім коректно. Використання напрацьованих географів, ґрунтознавців, ботаніків, лінгвістів, етнографів, які залишалися поза їхньою увагою, можуть значно розширити знання з даної проблематики. Сьогодні фахівці, зокрема Н. Стеблій [15, с. 17-30; 16, с. 16-26], А. Томашевський [19, с. 46-59; 20, с. 63-69], М. Филищук [30, с. 25-46, 198-206; 31, с. 82-84], Р. Шишкін [33, с. 129-139], успішно залучають екофакти до вивчення широкого кола питань про людину попередніх епох та її діяльність.

Мета статті – дослідження господарства населення Верхнього Подністер'я в ост. чв. I тис. н. е. з точки зору міждисциплінарного підходу. Основними завданнями є: на макрорегіональному рівні проаналізувати особливості клімату, топографію поселень, з'ясувати характерні особливості ґрунтів, які входять у їхні ресурсні зони та послнати ці відомості з матеріалами археологічних досліджень.

Одним із важливих факторів, що обумовлює специфіку природних умов регіону, є клімат. Для Верхнього Подністер'я характерний атлантико-континентальний його тип із м'якими зимами та помірно теплим літом. Середні температури складають -4°C та $+18-19^{\circ}\text{C}$ відповідно. Його особливостями є часті відлиги та нестійкий сніговий покрив взимку і достатня кількість опадів під час вегетаційного періоду. Середньорічна кількість опадів становить близько 600-800 мм [7, с. 9-11]. Приблизно такі ж кліматичні умови були властивими для цього регіону

і наприкінці I тис. н. е. Вони дозволяли мешканцям займатися тими галузями господарства, які повністю забезпечувати потреби у продуктах харчування.

Наступним важливим чинником, який визначав основні заняття жителів регіону, є рельєф. Відповідно до особливостей топографічних умов, слов'янські старожитності кін. I тис. н. е. в українському Прикарпатті поділяють на дві групи – «низи́нні» та «височинні» [30, с. 13-15]. Для перших притаманні рівнинний рельєф, розміщення у заплавах чи на перших терасах великих та середніх рік. Визначаючи особливості ресурсної зони «низи́нних» поселень, значну увагу слід зосередити на аналізі ґрунтового покриву, бо саме він обумовлює місцеві рослинний та тваринний світ, дозволяє культивувати ті чи інші види рослин.

Абсолютна більшість селищ VIII – поч. IX ст., зокрема, Дунаїв IX [26, с. 7], Яргорів I [26, с. 62-63], Яргорів II [26, с. 63-64], Гростянець II [26, с. 39-40] розташовуються на лівобережжі Дністра та займають світло-сірі опідзоли. В ресурсну зону «низи́нних» поселень входять також темно-сірі опідзолені та лучно-чорноземні й лучні ґрунти [30, Карта 3]. Для усіх чотирьох типів властива легкосуглинкова структура. Два перших сформувалися під покривом широколистяних лісів, а інші – під трав'янистою рослинністю в умовах значного зволоження. Ці землі вирзняються доволі високою гумусованістю, яка забезпечує їх добру родючість [6, с. 88-90, 94-95].

Такі характеристики ґрунтів дають підстави припускати, що основним способом обробки землі у верхній течії р. Дністер протягом VIII – поч. IX ст. був переліг. За потреби для розчищення заліснених ділянок могли застосовуватися елементи підсічної системи. Тривалість циклів користування ґрунтами залежала від їхніх природних властивостей, техніки обробітку та, ймовірно, не перевищувала п'яти-шести років [3, с. 102-103].

Через відсутність палеоботанічних аналізів з пам'яток регіону, не маємо точних даних про вирощувані тут культури, проте, результати з поселень у середній течії Дністра та у лісостепових районах правобережжя Дніпра показали, що перевагу надавали просу, ячменю, пшениці [8, с. 158-164]. З городніх культур сяяли редьку, ріпу, горох, сочевицю [30, с. 202]. Вони давали добрі врожаї і не потребували глибокого обробітку ґрунту, тому для його розпушення на глибину 7-10 см достатньо було дерев'яного рала [30, с. 201]. Залізни наральники при цьому не використовувалися. Таку думку підтверджує і те, що на сьогодні у Верхньому Подністер'ї не виявлено жодного наральника VIII – X ст. [30, с. 201-202].

Перезволожені луки з буйним різнотрав'ям та широколистяні ліси, у яких домінуючими породами є бук, граб та дуб, могли використовуватися

населенням для забезпечення потреб присільського скотарства, а також рибальства, мисливства, збиральництва, бортництва.

Сільське господарство доповнювали ремесла. Стан дослідженості слов'янських старожитностей VIII – поч. IX ст. у верхів'ях Дністра дозволяє лише припускати можливість існування у регіоні в цей час залізоплавильної та залізобробної справи. На користь такого припущення свідчить те, що ресурсні зони поселень «низиної» групи включали заболочені місцевості, які містять поклади болотної залізної руди – сировини для виготовлення заліза. Однак, об'єктів, які б прямо засвідчували таку думку, у Верхньому Подністер'ї поки що не відкрито.

Подібна ситуація складається з ткацтвом та гончарством. Для першого етапу райковецької культури на досліджуваних теренах їхнє існування підтверджує невелика кількість фрагментарних даних. Ще однією ремісничою галуззю, яка була потрібна для належного життєзабезпечення населення регіону, є обробка шкіри. На відміну від трьох попередніх випадків, у верхів'ях Дністра маємо досліджені господарські споруди, які підтверджують той факт, що жителі поселення займалися чинбарством. Вісімкоподібні ями-чани, які фахівці пов'язують із процесом вичинки шкіри, досліджені на Буківнянському селищі [21, с. 224]. У той же час В. Войнарівський зазначає, що для VIII ст. характерним було домашнє неспеціалізоване шкiрвиробництво, яке здійснювалося поряд із веденням сільського господарства [30, с. 203].

Як бачимо, особливості господарства мешканців «низиної» селищ VIII – поч. IX ст. обумовлювалися особливостями екологічних ніш, які займали поселення. Основу господарської діяльності їхніх жителів у цей час становило рільництво, яке доповнювали присільське скотарство та низка ремісничих галузей.

З поч. IX ст. у Верхньому Подністер'ї спостерігається поступове збільшення кількості населення, яке триває до кінця I тис. н. е. Поруч із селищами попереднього етапу, які продовжують існувати, з'являються нові – Побіч II [27, с. 9-10], Затеми II [26, с. 10-12], Старий Литвинів II [25, с. 41-42], Голобутів II [27, с. 32] та ін. Паралельно з ними виникають і великі городища – Стільсько [10; 31], Жидачів [9], Голобутів I [27, с. 31-32], Старий Литвинів I [25, с. 38-39], Тростянець I [26, с. 38-39] та ін. Тепер гнізда поселень маємо не лише на лівому, а й на правому березі Дністра. Для заселення люди все частіше обирали землі на середніх та верхніх ярусах річкових терас поблизу невеликих водних артерій, часто у заліснених місцевостях. Така зміна топографічних умов призвела до урізноманітнення ресурсної зони поселень загалом.

Протягом IX–X ст. населення досліджуваного регіону продовжує використовувати світло- та темно-сірі опідзоли. Значно менше

старожитностей відомо на поверхнево оглеєних дерново-підзолистих ґрунтах (правобережжя Дністра), які не використовувалися протягом VIII – поч. IX ст. Вони, на відміну від опідзолів, мають середньо-, а рідше важкосуглинкову структуру, швидко ущільнюються після обробітку. Окрім того, для таких земель характерним є надмірне зволоження навесні та влітку [6, с. 87–88]. Ресурсні зони селищ та городищ IX–X ст. включали також лучні та лучно-чорноземні ґрунти. При цьому варто відзначити, що важких сильно гумусованих чорноземів населення Верхнього Подністер'я і надалі уникало, незважаючи на їх значну родючість.

Збільшення кількості населення позначилося і на системі землеобробітку. Характерний для попереднього етапу період трансформався у «буківнянську підсіку-переліг» [29, с. 103; 30, с. 204], яка була чимось усередненим між підсічною та перелоговою системами й добре послідувала в собі окремі характерні для них агротехнічні заходи. Її застосування передбачало підсічення дерев на обраній ділянці з подальшим випасанням на ній худоби та заготівлею сіна протягом двох років. За цей час ґрунт добре прогрівався та збагачувався органічними речовинами. Далі сухостій вирубували (а не спалювали), а ділянку розкорчовували. Після цього вона була придатною для тривалого використання [30, с. 204–205].

Асортимент вирощуваних у цей час культур залишився приблизно таким як і раніше, однак перевагу надавали пшениці та житу – більш вибагливими, але разом з тим і більш врожайними культурами [8, с. 193–200]. Слiди соломи та полови пшениці, вівса, ячменю у вимазці господарських споруд були виявлені археологами під час досліджень Стільського городища [31, с. 88].

У IX–X ст. поступова індивідуалізація у соціальній сфері перейшла на землеволодіння та тваринництво [30, с. 205]. Особливості планувальної структури досліджених фахівцями садіб, характер заповнення господарських об'єктів свідчать про поширення стійлового утримання худоби. Як зазначає М. Филиппук, саме хліви у багатьох випадках були господарською основою індивідуальних дворів. Яскравим прикладом таких структур є, зокрема, двори на Стільському городищі.

Протягом середини IX–X ст. суттєві зміни сталися й у ремісничій діяльності населення Верхнього Подністер'я. На противагу попередньому етапу, для цього часу вже маємо досліджені рештки окремих виробничих комплексів. Спочатку вони входили в структуру самих поселень, проте згодом виносяться за їх межі та закладаються поблизу місць виходу на поверхню необхідних сировинних ресурсів. Так, до прикладу, великий залізобробний центр кінця IX–X ст. поблизу с. Рудники віддалений від

Стільського гнізда поселень на досить велику відстань – близько 10 км. Тут досліджено вісім загальних компактних згрупованих споруд із двадцятьма заізоляційними горнами двох типів та ще дві споруди без печей [32, с. 40-47]. Ймовірно, саме звідти бралися сировина для виплавки заліза. Не виключено, що схожі виробничі поселення могли бути і біля інших великих городищ у верхній течії Дністра, ресурсна зона яких є подібною, але на сьогодні вони залишаються невідомими науці.

Матеріали з розкопок Стільського, Пліснеського, Ганачівського та ін. гнізд поселень регіону дають підстави стверджувати про існування центрів гончарного виробництва. Якщо протягом VIII – серед. IX ст. населенням використовували здебільшого ліпний товстостінний нередукований посуд із важкосуглинкової керамічної маси, то для наступного етапу характерними є більш досконалі вироби із добре відмудленого тіста з сушковою текстурою. Вони підправлені чи виготовлені на гончарному колі. Їм властивий пічний випал та досить добра редукція. У багатьох випадках такий посуд є орнаментованим. Добрим прикладом є матеріали кін. IX – X ст. зі Стільського городища [31, с. 92]. Це наводить на думку, що такий посуд мів виготовлятися лише ремісниками-гончарями.

Схожі процеси спостерігаються і в галузі шкірвиробництва. Протягом IX–X ст. зросли не лише потреби населення у продукції чинбарів, але й вимоги до її якості [1, с. 100-101]. Це зумовлювало ускладнення процесу виробництва, виокремлення чинбарства в окрему галузь виробництва, винесення виробничих центрів за межі поселень.

Спеціалізація торкнулася і будівельної галузі, оскільки зведення великої кількості укріплених поселень зі складними лініями захисту потребувало спеціальних знань та вмінь. Окрім земляних та дерев'яних конструкцій, оборонні споруди включали також кам'яні площадки на валах, які простежені, зокрема, у Стільську, Солонському, а також кріпиди всередині земляних насипів (Пліснесько) [30, с. 206].

На рівні домашнього ремесла залишалися прядіння, ткацтво. Те ж саме можемо сказати і про розмелювання зерна. Це підтверджується знахідками з поселень IX – X ст. До прикладу, жорнові камені виявлені у господарських спорудах, що розташовувались поблизу жител у Буквіні [21, с. 17], Солонську [22, с. 78], Стільську [8, с. 275].

Як бачимо, протягом середини IX–X ст. у господарстві мешканців Верхнього Подністер'я стаються суттєві зміни. Трансформуються традиційна система землеобробітку, в усіх галузях виробництва спостерігаються тенденції індивідуалізації, зростають вимоги до якості виробленої продукції, виробничі центри виносяться за межі поселень.

Отже, навіть аналіз ресурсних зон пам'яток із залученням еко- та артефактів, дає підстави зробити висновок про ландшафтний

характер господарства населення Верхнього Подністер'я в ост. чв. I тис. н. е. Особливо добре це видно на пам'ятках серед. IX – X ст. З точки зору міждисциплінарного підходу, перспективи подальшого вивчення господарства населення верхів'їв Дністра у VIII – X ст. полягають у детальному аналізі навколишнього середовища слов'янських старожитностей регіону, проведення палеоботанічних та палеозоологічних аналізів матеріалів з поселень, моделювання довкілля пам'яток. Отримані у такий спосіб результати можуть бути використані не лише для дослідження системи життєзабезпечення мешканців означених теренів, а й українського Прикарпаття загалом.

Література

1. *Войнаровський, В.* До питання про рівні спеціалізації шкірвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н. е. – останній чверті I тис. н. е. / В. Войнаровський. // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 98-102.
2. *Войнаровський, В.* Чинбарські комплекси поселення Чорнівка I на Буковині / В. Войнаровський. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тис. н. е. Тези семінару. – Чернівці, 1994. – С. 25-26.
3. *Довженок, В.* Землеробство Древньої Русі / В. Довженок. – К., 1961.
4. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. III. Восточные источники. – М., 2009.*
5. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова. – Т. IV. Западноевропейские источники. – М., 2010.*
6. *Геренчук, К.* Природа Львівської області / К. Геренчук. – Львів, 1972.
7. *Геренчук, К.* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічного районів / К. Геренчук, М. Койнов, П. Цись. – Львів, 1964.
8. *Горбаненко, С.* Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / С. Горбаненко, Г. Пашкевич. – К., 2010.
9. *Корчинський, О.* Зудец (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. Корчинський // МДАПВ. – Вип. 11. – 2007. – С. 264-280.
10. *Корчинський, О.* Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі / О. Корчинський // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 267-282.
11. *Константи Багранородний.* Об управленни империей: Тексты, перевод, комментарий / Под ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева. Изд. 2-е, исправл. – М., 1991.
12. *Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Махновця. – К., 1989.*

13. *Михайлина, Л.* Запровадження парової системи рільництва між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 3. – С. 54-64.
14. *Михайлина, Л.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. Михайлина. – К., 2007.
15. *Стеблій, Н.* Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Поপুরтя) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 17-30.
16. *Стеблій, Н.* Природне середовище в процесах заселення північно-західної України (I століття до н. е. – середина I століття н. е.) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – 2006. – Вип. 1. – С. 16-26.
17. *Тимошук, Б.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. Тимошук. – М., 1990.
18. *Тимошук, Б.* Слов'янські гради Північної Буковини / Б. Тимошук. – Ужгород, 1975.
19. *Томашевський, А.* Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи / А. Томашевський // Археологія. – К., 1992. – № 3. – С. 46-59.
20. *Томашевський, А.* Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства / А. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63-69.
21. *Томенчук, Б.* Буківна – літописний Биковен на Дністрі / Б. Томенчук, М. Филіпчук. – Івано-Франківськ, 2001.
22. *Филіпчук, М.* Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї. / М. Филіпчук // Львівський археологічний вісник. – 1998. – С. 73-85.
23. *Филіпчук, М.* Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. / М. Филіпчук // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 197-220.
24. *Филіпчук, М.* Звіт про проведення археологічних обстежень і розвідок у верх'ях річок Вишні, Золотої Липи та Маруньки (Мостиський, Перемишлянський та Пустомитівський р-ни) у 2004 р. / М. Филіпчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – 102 арк.
25. *Филіпчук, М.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської обл.; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської обл.) у 2006 р. / М. Филіпчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 17. – 157 арк.
26. *Филіпчук, М.* Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2008 р. в рамках пілотного проекту «Археологічний кадастр України / Львівська область» / М. Филіпчук // Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 21. – 279 арк.

27. *Филіпчук, М.* Звіт про проведення суцільних археологічних розвідок на території та в околицях с. Побіч, Ушня, Хомець, Зарваниця (Золочівського) та Голобутів (Стрийського) р-нів Львівської обл. у 2011 р. / М. Филіпчук. – Архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Оп. 3. – Од. зб. 25. – 156 арк.
28. *Филіпчук, М.* Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в ост. чв. I тис. н. е. / М. Филіпчук // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Львів, 2001. – С. 220-239.
29. *Филіпчук, М.* Про початки формування державних структур в українському Прикарпатті / М. Филіпчук. // Галицько-Буковинський хронограф. – 1998. – № 1 (3). – С. 99-106.
30. *Филіпчук, М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / М. Филіпчук. – Львів, 2012.
31. *Филіпчук, М.* Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тис. нашої ери. Стільсько та його округи / М. Филіпчук. // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 80-104.
32. *Циглик, В.* Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н. е. / В. Циглик // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 39-48.
33. *Шишкин, Р.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Шишкин // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129-139.